

STANOWISKO NIEMIEC WOBEC WSPÓŁPRACY Z ROSJĄ: NOWE TENDENCJE I WYBRANE PROBLEMY W DRUGIEJ DEKADZIE XXI WIEKU

Erhard Cziomer. Germany's Position Towards Cooperation with Russia: New Tendencies and Selected Problems in the Second Decade of the 21st Century.

The paper synthetically presents new trends and selected issues concerning Germany's stance vis-à-vis Russia in the second decade of the 21st century. It concentrates on an analysis of the following substantive issues:

- draft of the essence of domestic political shifts in Germany and Russia in international context;
- presentation of general assumptions featuring the new strategy in German policy vis-à-vis Russia;
- showing principal challenges as well as selected problems of German cooperation with Russia in the period 2014-17;
- underscoring new tendencies in Russia's impingement on Germany together with German judgments as to Russia's international role in the era of the Ukrainian crisis in light of opinion polls.

Over the years 2003-17, as a result of internal changes in Germany, a multi-party system took on a shape that made it harder to create a coalition and a new government after the parliamentary election of September 24, 2017. In Russia, in turn, the authoritarian government system with president Vladimir Putin at the helm strengthened. President Putin, through the annexation of Crimea and support for separatists in Donbas, begot to the persistent destabilization of Ukraine. The above mentioned developments were accompanied by a transition from the post-Cold War, unipolar international system, with the United States on top, towards a multipolar international system with the rising significance of China and Russia. Russia transformed into a geopolitical "competitor" of its strategic partner, Germany. On the other hand, Germany – as a leading EU and NATO state – together with France attempted to solve the Russian-Ukrainian conflict. It managed merely to achieve a partial armistice in Donbas within the framework of the OSCE mission (the Second Minsk Agreement from February 12, 2015). Due to the strong political and economic ties, Germany solely and temporarily suspended some forms of contact and cooperation with Russia and decided to reintroduce them in 2015. Germany engaged in hammering Western sanctions against Russia and their implementation during 2014-18. It concurrently supported Ukraine in its endeavors to achieve association with the EU in 2016. Simultaneously, Russia took advantage of its trump cards in the form of its presence in Germany ("Russian Germans", media: Sputnik and RT as well as sympathy in some political and social circles) to prop up anti-Western and populist tendencies in this country. **Keywords:** Germany, Russia, cooperation, new tendencies, challenges, problems.

Wstęp

Celem opracowania jest przedstawienie stanowiska Niemiec wobec współpracy z Rosją w nowych uwarunkowaniach wewnętrznych i międzynarodowych. Zagadnienie to posiada duże znaczenie poznawcze, ponieważ relacje niemiecko-rosyjskie ze względu na doświadczenia historyczne, położenie geopolityczne, potencjały oraz rolę międzynarodową obu państw, zawsze wykraczały poza wymiar dwustronny, stanowiąc zarazem ważny element kształtowania bezpieczeństwa i współpracy w skali ogólnoeuropejskiej i globalnej.

Praca opiera się na szerokiej bazie źródłowej, w tym zwłaszcza dostępnych na stronach internetowych dokumentach rządu federalnego oraz jego ważniejszych resortów [1]; dokumentacji – Petersburgier Dialog [2]; Deutsch-Russisches Forum [3]; zestawie analiz i materiałów źródłowych Uniwersytetu w Bremie [4]. Z literatury specjalistycznej na temat ogólnych tendencji ewolucji współpracy niemiecko-rosyjskiej na uwagę zasługują najnowsze syntezy – niemiecka [5], rosyjska [6] oraz w literaturze polskiej [7, s. 27-56]. Dużo informacji odnośnie do strategii, taktyki oraz roli czołowych polityków niemieckich zawierają najnowsze oceny – kanclerz A. Merkel [8], byłego kanclerza federalnego i prorosyjskiego lobbysty Gazpromu – G. Schroedera [9] oraz relacje długoletniego ministra spraw zagranicznych i obecnego prezydenta federalnego F.W. Steinmeiera [10]. W centrum zainteresowania niemieckich analiz specjalistycznych znajduje się również strategia i taktyka rządu ekipy prezydenta Rosji W. Putina [11] oraz jego wpływ na realizację polityki Rosji wobec Niemiec [12].

Ograniczone ramy opracowania pozwalają autorowi wyłącznie na formułowanie syntetycznych ocen, tez i hipotez na temat stanowiska Niemiec wobec Rosji.

1. Istota przemian wewnątrzpolitycznych w Niemczech i Rosji w kontekście międzynarodowym

W ciągu XXI w. doszło do ważnych przemian wewnątrzpolitycznych w Niemczech i Rosji, których współpraca wykraczała poza wymiar bilateralny. Posiadały one zarówno ważny wpływ na przyszły kształt Unii Europejskiej (UE), jak również niektóre elementy modyfikacji oraz ewolucji współczesnego systemu międzynarodowego. Można to syntetycznie ująć następująco:

Niemcy – jako pierwsza gospodarka UE oraz czwarta świata po USA, Chinach (CHRL) i Japonii – stały się w połowie drugiej dekady XXI w. atrakcyjnym partnerem gospodarczym oraz ważnym graczem międzynarodowym. Składały się na to przede wszystkim pomyślny rozwój gospodarczy, niskie bezrobocie oraz relatywnie wysoki poziom życia społeczeństwa. Wskaźniki te zawdzięczano głównie reformie rynku pracy, zainicjowanej i wdrożonej przez byłego

kanclerza G. Schroedera w tzw. Agendzie 2010 z lat 2003–2004. Jej istota polegała na znacznym ograniczeniu wysokości świadczeń społecznych dla bezrobotnych oraz wymuszeniu różnych form zatrudnienia w pracach dorywczych. Dzięki tym działaniom w latach 2015–2016 w Niemczech obniżyła się stopa bezrobocia do ok. 4% przy równoczesnym powiększeniu się do 2,03 mln osób pobierających najniższe świadczenia społeczne – tzw. Hartz IV (391 euro miesięcznie na osobę, pomijając zwolnienie z czynszu oraz opłat za leczenie zdrowotne). W następstwie tego coraz większa liczba osób pracowała dorywczo na niskopłatnych „umowach śmieciowych”. W dodatku płace w Niemczech wschodnich pozostawały średnio nadal niższe o ok. 30% niż w Niemczech zachodnich, choć równocześnie ze starych krajów związkowych (dawna RFN) do nowych krajów związkowych (była NRD) w latach 1990–2016 ogólny transfer finansowy wyniósł ok. 2 biliony Euro. Ważnym elementem silnej pozycji gospodarki niemieckiej w skali światowej pozostawały przede nadwyżki eksportu nad importem w skali globalnej. Rekordowe dodatnie saldo w handlu zagranicznym od połowy pierwszej dekady XXI w. kolejno w poszczególnych latach kształtowało się następująco w miliardach euro: 2007 – 195,3; 2008 – 178,2; 2009 – 138,6; 2010 – 154,8; 2011 – 158,7; 2012 – 193,2; 2013 – 197,6; 2014 – 213,6; 2015 – 247,8 [13, s. 28]. Na marginesie warto dodać, że wśród nielicznych, a zarazem najważniejszych partnerów gospodarczych, z którymi Niemcy odnotowały deficyt handlowy w 2016 r., były CHRL – 18,1 mld oraz Rosja – 4,5 mld Euro. W nowszych analizach podkreśla się, że sprawa tych nadwyżek w coraz większym stopniu staje się powodem krytyki Niemiec ze strony partnerów zewnętrznych, w tym zwłaszcza USA. Zaznaczają oni, iż nadwyżki wynikają w dużym stopniu z polityki niższych płac oraz celowego ograniczania popytu w Niemczech. Politycy niemieccy zwracają uwagę na dużą konkurencyjność gospodarki RFN. Równocześnie jednak w Niemczech powiększa się luka inwestycyjna, która wpływa ujemnie na poziom infrastruktury komunalnej, dróg lokalnych itp. Poważnym wyzwaniem dla perspektywnego rozwoju gospodarczego jest też luka wykształceniowa i brak dobrych specjalistów w wielu branżach. Oblicza się, że w Niemczech występuje deficyt ok. dziewięćdziesięciu zawodów wymagających wyższych kwalifikacji. W sumie w drugiej dekadzie XXI w. w Niemczech roczne zapotrzebowanie na zatrudnienie specjalistów zagranicznych wynosi ok. 300 tys. osób rocznie [12, s. 47–109].

Dobra koniunktura gospodarcza oraz relatywnie wysoki poziom życia niektórych grup społeczeństwa nie wpływały jednak automatycznie na utrzymanie się stabilności wewnątrzpolitycznej Niemiec. Wyrazem tego była między innymi konieczność utworzenia dwukrotnie Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD w latach 2005–2009 oraz 2013–2017, na czele z kanclerz Angelą Merkel, która przewodziła również koalicji chadeccko-liberalnej CDU/CSU/FDP w okresie 2009–2013, sprawując łącznie przez 12 lat urząd kanclerza federalnego. W okresie kanclerstwa Merkel (2005–2017) obok określonych sukcesów doszło do spłaszczenia różnic programowych między chadecją a socjaldemokracją. Osłabiło to znacznie rolę centrum w systemie politycznym. Socjaldemokracja oraz chadecja jako największe „partie ludowe” w RFN po 1949 r., straciły w drugiej dekadzie XXI w. swoich tradycyjnych wyborców i sympatyków. Równocześnie wzmocnieniu uległy w Niemczech tendencje lewicowe i nacjonalistyczno-populistyczne poprzez umocnienie się dwóch partii antysystemowych – Partii Lewicowej (Die Linke) od 2007 r. oraz Alternatywy dla Niemiec (AfD) po 2013 r. Nowe podziały polityczne zostały zaostrzone w wyniku podjętej 12 września 2015 r. przez najbliższe otoczenie kanclerz Merkel decyzji o całkowitym otwarciu granic oraz niekontrolowanym napływie poprzez Austrię ok. 1 mln „nielegalnych uchodźców” do Niemiec. Doprowadziło to do ostrych kontrowersji politycznych w Niemczech, wzmacniając wyraźnie w latach 2016–2017, podczas kampanii wyborczych na szczeblu krajowym i federalnym, partie i ruchy prawicowo-populistyczne, w tym głównie AfD [15, s. 63–72].

Odzwierciedlały to wyraźnie wyniki wyborów do Bundestagu 24 września 2017 r., w których poszczególne partie uzyskały następującą liczbę głosów wyborców: CDU – 26,8%; CSU – 6,2%; razem CDU/CSU – 32,9%; SPD – 20,5%; AfD – 12,6%; Partia Lewicy – 9,2%; FDP – 10,2%; Zieloni – 8,9%. Największe straty w stosunku do wyborów z 2013 r. poniosły: CDU – 8,6% oraz SPD – 5,2%. Pierwszy raz do Bundestagu weszła nacjonalistyczno-populistyczna AfD, którą zasilili dotychczasowi wyborcy oraz sympatycy z pozostałych partii – z CDU ponad 1 mln, z SPD ponad 500 tys., z Partii Lewicowej ponad 400 tys., z FDP – 50 tys., ponadto dodatkowo 1280 tys. z grupy wyborców niezdecydowanych oraz 740 tys. z mniejszych partii, które nie przekroczyły progu wyborczego 5%. Sporą liczbę głosów CDU i SPD utraciły także na rzecz FDP. Największe poparcie uzyskała AfD w nowych krajach związkowych (była NRD), gdzie w Saksonii wyprzedziła nawet główną partię rządzącą tym krajem związkowym bez przerwy od 1990 r. – CDU. Kierownictwo AfD właściwie wyczuło nastroje społeczne, kierując ostrze swojej agitacji wyborczej przeciwko polityce kanclerz Merkel w sprawie masowego napływu uchodźców do Niemiec oraz wynikającego z tego zagrożenia dla bezpieczeństwa wewnętrznego. Nadzwyczaj korzystne dla AfD wyniki we wschodnich krajach związkowych nie tylko świadczyły o tym, że partia bardziej zmobilizowała wyborców, ale dodatkowo wiązały się z utrzymującymi się tam dysproporcjami rozwojowymi oraz trudnościami psychologicznymi – scalaniem się społeczeństwa w obu częściach Niemiec. Dowodziły one także istnienia głębokich obaw wśród Niemców wschodnich przed niebezpieczeństwem degradacji społecznej w dobie szybko postępujących zmian globalizacyjnych. Nie bez znaczenia były także utrzymujące się stereotypy i uprzedzenia wobec obcych, w tym zwłaszcza azylantów i cudzoziemców na wschodzie Niemiec [16].

Wynik wyborów do Bundestagu z 24 września 2017 r. uwidocznił postępujące zmiany układu sił wewnątrzpolitycznych w Niemczech. Po odrzuceniu przez kierownictwo SPD – ze względu na słaby wynik wyborczy oraz krytykę stylu rządzenia kanclerz Merkel – możliwości kontynuacji Wielkiej Koalicji, CDU/CSU zdecydowała się na podjęcie rozmów sondażowych na temat utworzenia nowego rządu koalicyjnego z FDP i Zielonymi – tzw. Jamajki. Zostały one ze względu na różnice programów oraz interesów politycznych zerwane w dniu 20 listopada 2017 r. przez przywódcę liberałów – Christiana Lindnera. W powstałej sytuacji pod naciskiem kół gospodarczych oraz innych grup interesów pod auspicjami prezydenta W.F. Steinmeiera, 7–12 stycznia 2018 r. doszło do rozmów sondażowych między CDU/CSU a SPD. Mimo oporów wewnętrznych SPD zgodziła się zgodnie z uchwałą swojego nadzwyczajnego zjazdu 21 stycznia 2018 r. na rozpoczęcie oficjalnych rozmów koalicyjnych na temat ponownego utworzenia w Niemczech Wielkiej Koalicji. Ich pomyślny wynik musiał być dodatkowo zatwierdzony przez 440 tys. członków SPD w powszechnym i bezpośrednim głosowaniu indywidualnym. Jego pozytywny wynik miał przesądzić dopiero o utworzeniu nowego rządu CDU/CSU/SPD prawdopodobnie na przełomie marca i kwietnia 2018 r. W przeciwnym wypadku miało dojść do przedterminowych wyborów [18].

Przedłużanie się okresu tworzenia nowego rządu po wyborach parlamentarnych z 24 września w 2017 r. niosło ze sobą nie tylko poważne następstwa wewnątrzpolityczne, lecz miało również określone implikacje dla polityki zagranicznej, w tym również w zakresie relacji rosyjsko-niemieckich.

Rosja jako sukcesor ZSRR przeszła okres burzliwych przemian wewnętrznych w okresie nieudolnych rządów prezydenta Borysa Jelcyna w latach 1991–1999. Jego następcą w rozgrywce o władzę różnych klanów na Kremlu został Władimir Putin, wywodzący się z szeregow dawnego KGB. Putinowi, początkowo jako premierowi (1999/2000), a następnie jako prezydentowi Federacji Rosyjskiej (FR), udało się w ciągu pierwszej (2000–2004) oraz drugiej (2004–2008) kadencji doprowadzić do poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej, ale za cenę wprowadzenia rządów autorytarnych w Rosji. Były one często określane jako „system demokracji sterowanej” lub „demokracji” [18].

W okresie przejściowym prezydentury Dmitrija Miedwiediewa (2008–2012) Putinowi jako premierowi udało się doprowadzić legalnie do zmiany Konstytucji FR, pozwalającej mu jeszcze przez dwie kolejne, wydłużone do sześciu lat kadencje sprawować urząd prezydenta. W 2012 r., w momencie rozpoczęcia przez Putina trzeciej kadencji prezydenckiej, doszło do dalszego umacniania się tendencji autorytarnych w Rosji. W jego najbliższym otoczeniu największe wpływy polityczne – obok zaufanych technokratów, menedżerów, artystów, naukowców i oligarchów – uzyskiwały osoby wywodzące się głównie ze służb specjalnych oraz wojska. Jednak mimo kontroli politycznej nad gospodarką i mediami ze względu na spadek cen surowców energetycznych, pogarszały się stopniowo warunki życia części społeczeństwa rosyjskiego poza wielkimi ośrodkami miejskimi. Oznaczało to dla Putina konieczność ograniczenia polityki współpracy Kremla z USA, NATO i UE przy równoczesnym nasileniu się generalnej krytyki pod adresem Zachodu. Na terenie Rosji wiązało się to z dalszym ograniczeniem swobody działania zachodnich fundacji oraz ośrodków kulturalno-naukowych (tzw. agentów zagranicznych). Ekipa Putina zdecydowanie występowała na rzecz umocnienia strefy wpływów rosyjskich na terenie tzw. bliskiej zagranicy, głównie w europejskich oraz środkowoazjatyckich krajach Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). Przejawiało się to m.in. w zwalczaniu przez Rosję tzw. kolorowych rewolucji w krajach WNP, zmierzających do forsowania zmian demokratycznych oraz stowarzyszenia z UE. Najistotniejszymi etapami działań Rosji w tym zakresie było:

–oderwanie od Gruzji w wyniku interwencji zbrojnej Rosji zbuntowanych prowincji – Południowej Osetii i Abchazji (sierpień 2008).

–aneksja Krymu (18 marca 2014) oraz wsparcie dla separatystów w Donbasie (od wiosny 2014) na terenie wschodniej Ukrainy [19, s. 489–502].

W latach 2015–2017 Putin udzielił dodatkowo demonstracyjnego i skutecznego poparcia militarnego prezydentowi Baszarowi al Assadowi w wojnie domowej w Syrii przeciwko opozycji oraz Państwu Islamskiemu [20].

Stanowiło to wyraźne wyzwanie pod adresem USA oraz współdziałających z nimi państw koalicji antyislamistycznej, w której uczestniczyły także Niemcy. Dla Putina działania te były zarazem ważnym elementem strategii szukania dodatkowego poparcia ze strony społeczeństwa rosyjskiego dla jego starań w wyborach o fotel prezydencki czwartej kadencji w kwietniu 2018 r.

Zasygnalizowane tu przemiany wewnątrzpolityczne w Niemczech i Rosji w drugiej dekadzie XXI w. posiadały określone implikacje dla ewolucji systemu międzynarodowego w XXI w. Po przewyciężeniu konfliktu Wschód–Zachód w latach 1989–1991 doszło do upadku bloku wschodniego w krajach Europy Środkowej (1989), pokojowego zjednoczenia Niemiec (1990) i rozpadu ZSRR (1991). Dzięki zabiegom zjednoczonych Niemiec do G-7 została przyjęta jako pełnoprawny członek również Rosja w 1999 r. jeszcze w okresie prezydentury Jelcyna, która wówczas była zainteresowana współpracą z UE, USA i NATO. Silne zaangażowanie się USA w walce z terroryzmem międzynarodowym po 11 września 2001 r. nie przyniosło oczekiwanych efektów. Nie doszło do przywrócenia pokoju i stabilizacji ani w odniesieniu do Afganistanu (2001–2014), ani też w Iraku (2003–2011). Na Bliskim Wschodzie pojawiły

się natomiast nowe ogniska zapalne – zwłaszcza po utworzeniu Państwa Islamskiego na terenie Syrii i Iraku (2011) oraz destabilizacji w wielu krajach Afryki Północnej i Subsaharyjskiej (po wojnie domowej w Libii w 2011 r.) [21, s. 357–579].

Wspomniane wydarzenia i tendencje rozwojowe w Niemczech i Rosji należy rozpatrywać również w kontekście szerokich zmian międzynarodowych w skali globalnej oraz regionalnej od przełomu pierwszej i drugiej dekady XXI w. Wiązały się one m.in. z osłabieniem roli USA jako jedynego supermocarstwa po zimnej wojnie oraz ze stopniowym przekształceniem się systemu jednobiegunowego w układ wielobiegunowy [22]. Rosja należała do grupy państw autorytarnych, które od połowy pierwszej dekady XXI w. zdecydowanie działały na rzecz osłabienia pozycji międzynarodowej USA oraz kształtowania multilateralnego systemu międzynarodowego. Do najważniejszych działań ekipy rządzącej na Kremlu wokół prezydenta Putina w kierunku tworzenia przeciwnego Zachodowi mulilateralnego systemu międzynarodowego zaliczyć można przede wszystkim:

a) aktywne zaangażowanie się w tworzenie ugrupowania krajów BRICS w latach 2001–2011 (Brazylia, Chiny (CHRL), Indie, Rosja oraz Afryka Południowa), dysponujących takimi wskaźnikami, jak: ok. 3 mld ludności (42%), 22,7% nominalnego PKB oraz 32% PKB wg siły nabywczej w skali świata. Wszystkie kraje BRICS należą do grupy G-20, która od chwili światowego kryzysu gospodarczego 2007 + uzyskała przewagę nad egalitarną grupą państw wyskoupromysłowionych G-7/8, z której Rosja została wykluczona w 2014 r. z tytułu interwencji zbrojnej przeciwko Ukrainie [23].

b) zacieśnianie współpracy polityczno-wojskowej i gospodarczej między Rosją a Chinami, które równocześnie rywalizowały między sobą. Oba kraje formułowały ofertę szerokiej współpracy z partnerami zewnętrznymi: Chiny – koncepcję „Nowego Jedwabnego Szlaku” (2013), a Rosja: Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG)” (2015) [24, s. 430–455].

c) odpowiedź Kremla kontrsanckcjami ekonomicznymi na sankcje zachodnie z tytułu podważenia ładu międzynarodowego poprzez aneksję Krymu oraz destabilizację Donbasu na Ukrainie w 2014 r., nasilenie propagandy antyzachodniej poprzez wsparcia ruchów populistycznych w UE. Ważną bronią Rosji przeciwko Zachodowi było organizowanie zamaskowanych cyberataków na kraje NATO i UE, w tym również Niemcy [25].

Zasygnalizowane działania Rosji od końca pierwszej dekady XXI w. określane są przez niektórych specjalistów niemieckich jako celowe dążenie do zakłócania funkcjonowania systemu multilateralnego o wymownej nazwie multipolarnego nieładu (Multipolare Unordnung) [26].

2. Ogólne założenia nowej strategii w polityce Niemiec wobec Rosji

Od początku XXI w. doszło do zbliżenia politycznego między Niemcami a Rosją. Dzięki zabiegom byłego kanclerza federalnego G. Schroedera Rosja stała się od 2002/2003 r. nie tylko partnerem strategicznym Niemiec, ale całej UE. Mimo pewnych zastrzeżeń status Rosji jako partnera strategicznego podtrzymywały wszystkie kolejne rządy w Niemczech, zarówno chadecko-socjaldemokratyczne (2005–2009), jak i chadeckoliberalne (2009–2013). Początkowo potwierdzał go również powstały pod koniec 2013 r. kolejny rząd Wielkiej Koalicji (CDU/CSU/SPD), na czele z kanclerzem A. Merkel. Jednak aneksja Krymu oraz wspieranie przez Rosję separatystów w konflikcie z Ukrainą w Donbasie od wiosny 2014 r., stanowiły poważny cios dla polityki partnerstwa strategicznego Niemiec z Rosją. Rosja nie tylko złamała prawo międzynarodowe, ale przeszła jawnie do polityki konfrontacji ze strukturami zachodnimi – NATO i UE, z którymi Niemcy były ściśle powiązane. Stąd też w latach 2015–2016 coraz częściej określano w niemieckich kręgach rządzących Rosję Putina jako „rywała Niemiec” [27 s. 29–42]. W środowiskach intelektualno-politycznych związanych z SPD i innymi ugrupowaniami politycznymi oraz kołami gospodarczymi czołowym lobbystą prezydenta Rosji W. Putina był wspomniany już, bardzo wpływowy, były kanclerz federalny do 2005 r. G. Schroeder jako przewodniczący Rady Nadzorczej Gazociągu Północnego Nordstreamu.

Mimo pewnych dyskusji w rządzie CDU/CSU/SPD w polityce Niemiec wobec Rosji, w lecie 2014 r. kanclerz Merkel przeforsowała w uzgodnieniu z prezydentem Francji Hollande’em w ramach „formatu normandzkiego”, stosownie do niemieckich interesów politycznych i gospodarczych, swoją strategię i taktykę. Polegała ona na forsowaniu trzech powiązanych ze sobą celów długofalowych:

1) formalnego podtrzymywania stałego kontaktu oraz dialogu politycznego z ekipą Putina na Kremlu, z założeniem, iż leży to zarówno w interesie bezpieczeństwa europejskiego, jak też Niemiec,

2) udziału w wypracowaniu i wdrożeniu sankcji ekonomicznych przez UE i USA jako instrumentu nacisku na Rosję w celu uzyskania od niej określonych ustępstw w przywróceniu pokoju i stabilizacji na Ukrainie, zwłaszcza na terenie Donbasu,

3) utrzymania dwustronnych kontaktów politycznych oraz współpracy gospodarczej z Rosją [27].

Pierwszy cel osiągnięto połowicznie poprzez zawarcie zasygnalizowanych już wcześniej porozumień w Mińsku 12 lutego 2015 r. (Mińsk II). Jednak poza wynegocjowaniem rozejmu oraz okolicznościowej wymiany jeńców za pośrednictwem misji OBWE w latach 2015–2017 Ukraina odrzucała wszelkie rozmowy na temat federalnego statusu

Donbasu. Natomiast separatyści dążyli do utrzymania swojego stanu posiadania na Ukrainie Wschodniej (obwody Doniecki i Ługański) oraz zachowania otwartej granicy między Donbasem a Rosją. W ten sposób ekipa Putina realizowała konsekwentnie swoją koncepcję „zamrożenia konfliktu z Ukrainą” [24, s. 234–236].

Administracja prezydenta B. Obamy w USA i większość krajów NATO i UE, mimo pewnych uwag krytycznych, generalnie popierały strategię Merkel–Hollande’a w odniesieniu do rozwiązania konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w Donbasie. Nie można bowiem było osiągnąć więcej ustępstw ze strony Putina. Wyniki porozumienia Mińsk II były z jednej strony traktowane w USA oraz w UE jako przesłanka do dalszych ustępstw ze strony Rosji, która z kolei oczekiwała średniofalewo zniesienia sankcji ze strony państw zachodnich. Utrzymujące się sytuacje kryzysowe w UE oraz nowe wyzwania globalne w relacjach transatlantyckich w latach 2016–2017 skomplikowały jednak możliwości szybkiego rozwiązania konfliktu rosyjsko-ukraińskiego oraz ożywienia współpracy Niemiec z Rosją.

3. Zasadnicze wyzwania oraz wybrane problemy współpracy Niemiec z Rosją w latach 2014–2017

Przebieg kryzysu ukraińskiego 2014–2017 miał decydujące znaczenie dla dalszego rozwoju współpracy Niemiec z Rosją. W rozmowach „formatu normandzkiego” od jesieni 2014 r. najistotniejszą kwestią dla kanclerz Merkel była sprawa przerwania działań zbrojnych i stabilizacji Donbasu. Natomiast całkowicie otwartą i sporną sprawą pozostał fakt aneksji Krymu przez Rosję (18 marca 2014 r.) Został on – jako rzecz niezwykle trudna – całkowicie pominięty w porozumieniach Mińsk II. Jednak ze względu na interesy bezpieczeństwa Rosji oraz przejęcie przez nią na własność twierdzy rosyjskiej na Krymie –Sewastopol, sprawa ta z punktu widzenia prawa międzynarodowego obciążała także oficjalne relacje niemiecko-rosyjskie. Podczas toczącej się kampanii wyborczej do Bundestagu w 2017 r. przewodniczący opozycyjnej FDP Christian Lindner zgłosił propozycję, aby anektowany przez Rosję Krym uznać za „trwałe prowizorium” w dłuższej perspektywie czasowej, do chwili rozładowania napięcia w relacjach Rosji z Zachodem[29].

Propozycja Lindnera nie znalazła uznania ani u kanclerz Merkel i rządu federalnego, ani też wśród partii współrządzących CDU/CSU i SPD. Jednak w licznych komentarzach publicystycznych sprawa Krymu była podnoszona z jednej strony jako poważny długofalowy delikt międzynarodowy z jednej strony, a z drugiej jako fakt, który musi być zaakceptowany przez inne państwa, ze względu na to, że Rosja, jako mocarstwo nuklearne oraz stały członek Rady Bezpieczeństwa ONZ, powoływała się na konieczność ochrony własnego bezpieczeństwa. Tylko aneksja Krymu wykluczała, z punktu widzenia Kremla, realną oraz jednoznaczną możliwość deklarowanego przystąpienia przez Ukrainę do NATO. Zmiana jego statusu mogłaby nastąpić tylko w wyniku zgody Rosji. Nawet politycy i kongresmani USA, krytykujący bezprawny akt aneksji Krymu, nie proponowali żadnych konkretnych działań polityczno-dyplomatycznych USA, nie mówiąc już o presji militarnej na Rosję. USA, Wielka Brytania i Kanada ograniczyły się tylko do pomocy Ukrainie w szkoleniu żołnierzy oraz dostarczeniu jej „nieśmiercionośnego” sprzętu wojskowego. Doraźne, ale priorytetowe znaczenie jako warunek wstępny bliższej współpracy z Rosją miała dla Niemiec przede wszystkim sprawa pokojowego i trwałego rozwiązania konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w Donbasie. Jednak i to okazało się bardzo trudne do realizacji [9, s. 869–920].

W rezultacie między marcem a wrześniem 2014 r. USA i UE uzgodniły, a następnie wdrożyły trzy grupy „celowych i selektywnych” sankcji wobec Rosji. Istotne znaczenie miały pierwsze dwie grupy, obejmujące głównie zakaz udzielenia wiz wjazdowych na Zachód oraz blokad kont prywatnych, rygory dla najbliższych doradców, oligarchów i innych współpracowników prezydenta Putina. Sankcje te, mimo iż wiązały się dla Rosji ze stratami, nie przyniosły oczekiwanych rezultatów dla Zachodu. Dlatego też nie mogły szybko wpłynąć na zmianę kursu polityki Rosji wobec Ukrainy. W lecie 2014 r. doszło zatem do dalszego zaostrzenia sankcji ekonomicznych wobec Rosji, zwłaszcza w odniesieniu do samochodów, sektora bankowego oraz eksportu zachodnich urządzeń wojskowych i nowoczesnych technologii. Te ostatnie miały duże zastosowanie w poszukiwaniu i eksploatacji surowców energetycznych i w innych dziedzinach modernizacji gospodarki rosyjskiej. Nie obejmowały one jednak importu towarów rosyjskich do USA i UE. Niemniej od jesieni 2014 r. gospodarkę i system finansowy Rosji dodatkowo dotknęły ujemne tendencje i trudności związane z utrzymywaniem się ceny poniżej 100 dolarów za baryłkę ropy naftowej na rynkach światowych oraz z masowym odpływem z Rosji giełdowego kapitału spekulatywnego za granicę w wysokości ok. 125 mld USD (2014). Sankcje obejmowały także niektórych oligarchów ukraińskich, współpracujących z Rosją, głównie na Krymie oraz w Donbasie. Zostały one w latach 2014–2017 kilka razy przedłużone, ostatnio w połowie 2017 r. do 31 stycznia 2018 r. [30].

Rząd CDU/CSU/SPD lojalnie popierał sankcje UE i USA wobec Rosji, mimo strat poniesionych przez gospodarkę niemiecką. Problem nabrał jednak wymiaru polityczno-strategicznego, kiedy Senat USA w połowie czerwca 2017 r. zdecydował ogromną większością głosów Republikanów i Demokratów, że sankcje wobec Rosji zostaną rozszerzone z tytułu poparcia dla realizacji projektu koncernu rosyjskiego Gazpromu – Nordstream 2. Na decyzję tę odpowiedziały ostrym protestem rządy Niemiec i Austrii oraz Komisja Europejska w Brukseli. Dwa duże koncerny niemieckie musiały się liczyć z objęciem ich sankcjami amerykańskimi ze względu na pomoc Rosji w finansowaniu wspomnianego projektu

równolegle ze współpracą z firmami USA. Realizacja Nordstream 2 posiadała istotne znaczenie dla zaopatrzenia Niemiec w gaz ziemny [31]. USA argumentowały, iż sankcje przeciwko Gazpromowi podyktowane są głównie troską o ochronę interesów gospodarczo-finansowych Ukrainy, gdyż utraci ona znaczne wpływy z opłat za tranzyt gazu rosyjskiego do UE po wybudowaniu drugiej nitki Gazociągu Północnego. Natomiast Niemcy i KE upatrywały w tej decyzji jedynie motywy ekonomiczne USA oraz ich dążenie do zwiększenia dostaw własnego gazu LNG do krajów UE [32]. Ze względu na jednostronną decyzję USA bez uzgodnienia z Komisją Europejską, Niemcy i Austria odrzuciły argumentację USA, zapowiadając zdecydowaną ochronę swoich interesów ekonomiczno-strategicznymi. Utrzymywano też, iż inwestycja drugiej nitki Nordstreamu posiada wyłącznie charakter „biznesowy” (Merkel). Mimo kampanii wyborczej do Bundestagu kanclerz Merkel z CDU i wicekanclerz Gabriel z SPD odrzucili jednoznacznie argumentację amerykańską, zapowiadając ochronę interesów ekonomicznych Niemiec. Komisja Europejska poparła stanowisko Niemiec i Austrii [33]. Prezydent Trump poparł sankcje, aby osłabić wymowę oskarżeń swoich doradców podczas kampanii wyborczej w 2016 r. o współpracę z Rosją. Sprawa sankcji USA przeciwko budowie 2 nitki Gazociągu nie została jeszcze ostatecznie przesądzona, ale próba jej konsekwentnego wdrożenia może mocno skomplikować nie tylko relacje USA–Niemcy, ale także Ukrainy i Polski.

Na marginesie można stwierdzić, iż stanowisko rządu CDU/CSU/ SPD przeciwko amerykańskiemu planowi sankcji wobec Rosji popierało w sondażach 83% ankietowanych Niemców. Natomiast 77% ankietowanych upatrywało chęć nałożenia dodatkowych sankcji USA przeciwko Rosji w 2017 r. tylko ze względów na własne interesy gospodarcze, a nie z powodu kryzysu ukraińskiego. Dla porównania w lipcu 2015 r. 50% ankietowanych w Niemczech uznawało sankcje wobec Rosji za słuszne, a 41% było temu przeciwnie. Równocześnie według tego samego sondażu Instytutu Forsa o ile jeszcze jesienią/zimą 2013/2014 – w trakcie protestów na Majdanie w Kijowie oraz po aneksji przez Kreml Krymu w marcu 2014 r. – 38% respondentów w Niemczech uznawało Rosję za odpowiedniego partnera dla Niemiec, o tyle liczba ich na początku lipca 2017 r. zmalała do 34% [34].

Mimo zasygnalizowanych sankcji USA i UE wobec Rosji oraz ich jednoznacznego poparcia przez kanclerz Merkel i cały rząd CDU/CSU/ SPD, politycy niemieccy wszystkich ugrupowań politycznych utrzymywali intensywne kontakty z Rosją. Szczególnie czołowi politycy SPD na czele z ministrem spraw zagranicznych Steinmeierem oraz wicekanclerzem Gabrielem składali często wizyty w Moskwie, prowadząc także dodatkowo przy każdej okazji rozmowy z prezydentem Putinem. Kanclerz Merkel poza negocjacjami w ramach „formatu normandzkiego”, w latach 2014–2017 rozmawiała z Putinem telefonicznie ponad pięćdziesiąt razy. Wiele wskazuje na to, iż początkowo w 2015 r. Merkel wierzyła, iż pod wpływem sankcji zachodnich dojdzie do przyspieszenia realizacji postanowień Mińsk II. Jednak w ciągu 2016 r. Merkel doszła do wniosku, iż perspektywa zakończenia kryzysu ukraińsko-rosyjskiego nie ma większych szans na powodzenie. Poza tym wbrew oczekiwaniom Rosja nie tylko nie została izolowana na arenie międzynarodowej, ale od przełomu 2015/2016 r. wzmocniła swoją pozycję na Bliskim Wschodzie (Syria) oraz zacieśniła dodatkowo współpracę z CHRL, Iranem i Turcją [6, s. 38–49]. Mimo sceptycznej postawy wobec Putina od 2012 r. Merkel zależała coraz bardziej na pozyskaniu przychylności Rosji w sprawach klimatycznych podczas szczytu G-20 w Hamburgu 6–8 lipca 2017. Z dostępnych relacji medialnych wynika, że rozmowy Merkel z Putinem w Soczi na początku maja 2017 r. nie przyniosły żadnego przełomu, ale Kremlowi również zależało na poprawie stosunków z Niemcami w 2017 r. w nowej sytuacji geopolitycznej w kontekście nieobliczalnej polityki międzynarodowej administracji prezydenta Trumpa USA od początku 2017 r. [35].

Mimo uczestnictwa w rządzie Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD czołowi politycy socjaldemokratyczni – na czele z ministrem spraw zagranicznych F.W. Steinmeierem i przewodniczącym SPD oraz następcą Steinmeiera od 2017 r. S. Gabrielem – nigdy nie zrezygnowali w latach 2013–2017 z utrzymywania bliskich kontaktów z kierownictwem Rosji, w tym również – prezydentem W. Putinem. Wychodzili oni generalnie z założenia, iż mimo błędnej polityki Rosji wobec Ukrainy, zarówno w wymiarze europejskim, jak też globalnym w interesie UE oraz Niemiec będzie prędzej czy później powrót do współpracy z Kreml. Uzasadniano to m.in. interesami bezpieczeństwa rosyjskiego oraz ważną rolą i pozycją międzynarodową Rosji [9, s. 34 n.]. Bardzo często pośrednikiem w rozmowach z Putinem w sprawach gospodarczych i politycznych polityków SPD był wcześniejszy kanclerz G. Schroeder, który w 2017 r. kandydował do ścisłego zarządu jednego z największych rosyjskich koncernów gazowych – Rosneftu. CDU wykorzystało to spotkanie, próbując zdyskredytować czołowego kandydata SPD M. Schulza podczas końcowej fazy kampanii wyborczej do Bundestagu 24 września 2017 r. [36].

Nie wchodząc w tym miejscu w szereg kwestii szczegółowych, należy podkreślić, iż po 1990 r. zjednoczone Niemcy i Federacja Rosyjska rozbudowały szeroką sieć powiązań. Po 2001 r. – w okresie kanclerstwa Schroedera oraz jego „męskiej przyjaźni” z Putinem – powstały m.in. różne rozbudowane powiązania instytucjonalne w ramach Forum Niemiecko-Rosyjskiego oraz Dialogu Petersburskiego. Zainicjowały one szeroki dialog ekspertów, polityków różnych orientacji, przedstawicieli gospodarki, nauki oraz innych grup społecznozawodowych, w tym również młodzieży i innych środowisk na specjalnych sesjach, konferencjach, grupach roboczych itp. Dlatego w Niemczech tak dużo ankietowanych

w Niemczech nie było po wybuchu konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w 2014 r. w stanie jednoznacznie potępić Rosji i jej kierownictwa na Kremlu. Niektórych form spotkań rosyjsko-niemieckich nie przerwano w ogóle. Dialog Petersburski zawieszono tylko w 2014 r., ale od 2015 r. wznowił on swoją działalność. Regularnie spotykali się także szefowie resortów gospodarczych oraz przedstawiciele innych agend rządowych, jeśli nie byli objęci sankcjami USA i UE. Warto podkreślić, iż na szczeblu krajowych oraz współpracy komunalnej w większości krajów związkowych, rządzonych przez SPD, kontakty niemiecko-rosyjskie w ogóle nie zostały zerwane [6, s. 176].

Najtrudniejsza sytuacja powstała w relacjach gospodarczych między Niemcami a Rosją. Sytuację w Rosji wnikliwie analizował w latach 2013–2017, zlokalizowany w Związku Przemysłu Niemieckiego (BDI), Komitet Wschodni Gospodarki Niemieckiej w Kolonii. W ujęciu syntetycznym warto z jego raportu dotyczącego początku 2017 r. przytoczyć następujące fakty i tendencje związane ze następstwami sankcji USA i UE dla Niemiec w latach 2014–2026:

- W 2012 r. eksport Niemiec do Rosji opiewał na 80 mld Euro. Do końca 2016 r. skurczył się on blisko o połowę, czyli do 41,5 mld euro;
- Liczba przedsiębiorstw niemieckich w Rosji skurczyła się z 6000 w 2013/2014 do 5500 na koniec 2016 r.;
- Ogólnie eksport Niemiec do Rosji skurczył się latach 2013–2014 o 26%, a z Rosji do Niemiec aż o 55%;
- W latach 2013–2016 udział Niemiec w handlu zagranicznym Rosji spadł o 0,6% i wynosił w 2016 r. łącznie 9,3%. Niemcy pozostawały jednak po CHRL drugim partnerem handlowym Rosji;
- Spadek nowych bezpośrednich inwestycji niemieckich w Rosji występował już od 2011 r. i wyniósł w 2015 r. – 1,8 mld Euro oraz w 2016 r. – 1,9 mld Euro;
- W latach 2013–2015 całość handlu UE z Rosją zmniejszył się o 120 mld Euro, czyli o 35%;
- Oblicza się, że w latach 2014–2016 z tytułu sankcji zachodnich przemysł niemiecki utracił ponad 100 tys. miejsc pracy. W tym samym czasie w 27 krajach UE pracę utraciło od ok. 900 tys. do 1 mln osób [14].

Zaprezentowane szacunki oraz dane nie są całkowicie precyzyjne, gdyż poza sankcjami zachodnimi duże znaczenia dla współpracy gospodarczej między Niemcami a Rosją miał spadek cen na surowce energetyczne, w tym przede wszystkim na gaz ziemny i ropę naftową. Niemniej jednak nie da się jednoznacznie stwierdzić, ile wynosiły dodatkowe straty Niemiec z tytułu zmniejszenia się przyjazdów turystycznych, w tym także klientów z Rosji, na zakupy do Niemiec. Z analiz bieżących wynika, że od początku 2017 r. następuje ożywienie niemiecko-rosyjskiej wymiany handlowej w stosunku do 2016 r. (wzrost o 43% do 6,7 mld Euro) w styczniu i lutym 2017 r. Prognozuje się również wzrost inwestycji niemieckich w Rosji, z których najważniejsze to: realizacja planowanej drugiej nitki Nordstream 2, budowa szybkiego połączenia kolejowego Moskwa–Kazań oraz budowa filii Mercedesa koło Moskwy do 2020 r. Przewiduje się również finalizację szeregu mniejszych i średnich inwestycji niemieckich, związanych z mistrzostwami świata w piłce nożnej w Rosji w 2018 r. [37].

Na marginesie warto podkreślić, iż niemieckie koła gospodarcze są zainteresowane od 2015 r. kooperacją z krajami utworzonej przez Rosję z udziałem Kazachstanu, Białorusi, Armenii i Kirgizji – Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG), w której rywalizują jako partnerzy zewnętrzni w handlu z CHRL. Według danych za 2016 r. udział Niemiec w eksporcie do tych krajów wyniósł 11,2% , a CHRL – 22,7%, natomiast w imporcie z tych krajów Niemcy partycypowały w 7,3%, z kolei CHRL – w 10,7% [43]. Postępujący wzrost przewagi CHRL nad Niemcami w handlu z krajami EUG w ostatnich latach wynika zdaniem niemieckich ekspertów m.in. z faktu, iż w wyniku wprowadzenia sankcji zachodnich w 2014 r. wobec Kremla Rosja otwarła się mocno na współpracę z Chinami. Natomiast w długofalowym interesie Kremla nie leży nadmierne uzależnienie się od gospodarki chińskiej. Ekspansja gospodarcza CHRL od początku drugiej dekady XXI w. nastawiona jest przede wszystkim na bogate surowcowo kraje proradzieckiej Europy Środkowej. Dlatego też po perspektywicznym zniesieniu sankcji zachodnich Rosja będzie prawdopodobnie w myśl dawnej koncepcji W. Putina – „O strefie wolnego handlu od Władywostoku do Lizbony” z połowy pierwszej dekady XXI w. – z powrotem zainteresowana poszerzeniem i pogłębieniem współpracy gospodarczej z Niemcami oraz innymi krajami UE. Równocześnie rozważa się także inne możliwe scenariusze rozwoju gospodarczego CHRL i Rosji. Przykładowo eksperci niemieccy, chińscy, jak też z proradzieckich krajów środkowoazjatyckich dyskutowali w ramach kilkudniowej konferencji Fundacji im. Friedricha Eberta z Bonn w kwietniu 2017 r. w Krasnojarsku nad możliwymi implikacjami praktycznej realizacji projektów EUG oraz „Nowego Jedwabnego Szlaku” dla Rosji, CHRL, obszaru proradzieckiego oraz Europy. Realizacja tych projektów może stwarzać w przyszłości zarówno wiele trudności, jak też doprowadzić do dalszego ożywienia współpracy gospodarczej i politycznej między Niemcami a CHRL i Rosją [39, s. 1–3].

Współpraca gospodarcza Niemiec z Rosją i krajami obszaru proradzieckiego oraz CHRL rodzi dodatkowo w drugiej dekadzie XXI w. ważny problem międzynarodowy. Chodzi bowiem o szerszy problem rywalizacji między krajami zachodniej demokracji liberalnej oraz gospodarki wolnorynkowej z krajami autorytarnymi, względnie wadliwej

demokracji, które odgrywają coraz większą rolę w gospodarce światowej. Zakres współpracy Niemiec z tymi krajami ilustruje tabela 1.

Tabela 1. Pięćdziesiąt najważniejszych partnerów handlowych Niemiec w 2013 r.

Pozycja	Partner handlowy	Obroty w mld Euro (Import + Eksport)	Typy reżymów (wg indeksu KID)
01	Francja	163 998 178	Demokracja
02	Niderlandy	159 649 857	Demokracja
03	Chiny (CHRL)	141 455 973	Autokracja
04	USA	137 929 762	Demokracja
05	Wielka Brytania	118 001 686	Demokracja
06	Włochy	100 177 232	Demokracja
07	Austria	93 068 992	Demokracja
08	Szwajcaria	85 245 572	Demokracja
09	Belgia	81 432 475	Demokracja
10	Polska	78 485 636	Demokracja
11	Federacja Rosyjska	77 036 055	Autokracja
12	Republika Czeska	64 083 662	Demokracja
13	Hiszpania	54 988 286	Demokracja
14	Węgry	36 995 581	Demokracja
15	Japonia	36 567 521	Demokracja
16	Szwecja	34 605 033	Demokracja
17	Turcja	33 670 423	Demokracja wadliwa
18	Norwegia	30 317 254	Demokracja
19	Dania	27 424 334	Demokracja
20	Słowacja	22 890 334	Demokracja
21	Republika Korei	22 495 588	Demokracja
22	Brazylia	20 172 506	Demokracja wadliwa
23	Rumunia	18 807 473	Demokracja wadliwa
24	Indie	16 114 812	Demokracja wadliwa
25	Irlandia	14 241 899	Demokracja
26	Finlandia	14 223 651	Demokracja
27	Afryka Południowa	13 295 064	Demokracja wadliwa
28	Kanada	13 254 600	Demokracja
29	Meksyk	12 862 405	Demokracja wadliwa
30	Tajwan	12 355 970	Demokracja
31	Portugalia	11 471 192	Demokracja
32	Singapur	11 115 688	Autokracja

33	Australia	11 111 686	Demokracja
34	Arabia Saudyjska	10 899 660	Autokracja
35	Zjed. Emiraty Arabskie	10 699 205	Autokracja
36	Malezja	10 385 426	Reżym hybrydowy
37	Słowenia	8 684 816	Demokracja
38	Luxemburg	8 580 217	Demokracja
39	Tajlandia	8 208 370	Autokracja
40	Wietnam	7 458 640	Autokracja
41	Hongkong	7 167 571	część autonomiczna CHRL
42	Ukraina	6 943 319	Autokracja
43	Kazachstan	6 749 529	Autokracja
44	Indonezja	6 702 307	Demokracja wadliwa
45	Grecja	6 514 353	Demokracja
46	Libia	5 594 414	Państwo upadłe
47	Nigeria	5 457 700	Autokracja
48	Bułgaria	5 373 276	Demokracja wadliwa
49	Izrael	5 252 670	Demokracja wadliwa
50	Argentyna	4 505 637	Demokracja wadliwa

Źródło: E. Cziomer, Współczesne wyzwania współpracy międzynarodowej państw demokratycznych z autorytarnymi na przykładzie Niemiec, w: Demokracja współczesna. Wymiar polski i międzynarodowy, red. J. Kornas, Ł. Danel, Toruń 2016, s. 368–369.

Z tabeli wynika, że aż dwadzieścia krajów rządzonych przez reżymy autorytarne lub wadliwej demokracji znajdowało się wśród pięćdziesięciu najważniejszych partnerów handlowych Niemiec. Współpraca handlowogospodarcza jest korzystna dla obu stron. Z jednej strony przyczynia się do umocnienia pozycji Niemiec jako pierwszoplanowego eksportera w skali ogólnoświatowej, a z drugiej wymaga od nich bardzo zróżnicowanych reakcji i działań jako partnera państw autorytarnych w konkretnych sytuacjach prawno-politycznych oraz międzynarodowych [40].

W sumie koła gospodarcze związane z Komitetem Wschodnim Gospodarki Niemieckiej podkreślały w połowie 2017 r. jednoznacznie ujemny wpływ trzyletnich sankcji zachodnich wobec Rosji na niemieckorosyjską współpracę gospodarczą. Równocześnie wskazano na wyraźne tendencje powolnego ożywienia kooperacji handlowo-przemysłowej od początku 2017 r. między obu krajami.

4. Nowe tendencje oddziaływania Rosji na Niemcy oraz niemieckie oceny jej roli międzynarodowej w dobie kryzysu ukraińskiego

Wskazano już, iż kryzys ukraiński 2013/2014–2017 stanowi ważną cezurę w stopniowej zmianie stanowiska Niemiec w polityce wobec Rosji, która z „partnera strategicznego” przekształciła się w ich „rywala”. Równocześnie jednak Niemcy ze względów historycznych oraz w związku z sytuacją współczesną nigdy nie traktowały Rosji jednoznacznie jako wroga. Wynikało to z faktu, iż nie udało się ani izolować w pełni Rosji na arenie międzynarodowej, ani też zrezygnować ze współpracy z nią w wymiarze europejskim, globalnym oraz w rozwiązywaniu ważnych problemów dwu- i wielostronnych. Ponadto kierownictwo Rosji starało się wykorzystać wszelkie własne atuty i możliwości oddziaływania na sytuację wewnętrzną w najważniejszych zachodnich państwach. Ze względu na liczne powiązania oraz aktywne formy współpracy wzajemnej Niemcy należały do głównych krajów europejskich, które znalazły się w centrum zwiększonego zainteresowania oraz oddziaływania ze strony Rosji. Dalej ograniczę się tylko do skrótowego wyeksponowania przesłanek oraz możliwości oddziaływania Rosji na sytuację wewnętrzną Niemiec dla osiągnięcia własnych celów politycznych, aby w końcowej części przejść do oceny jej roli i pozycji międzynarodowej Rosji w niemieckich sondażach demoskopijnych w latach 2016–2017.

– W momencie aneksji Krymu oraz poparcia separatystów w 2014 r. w Donbasie ekipa Putina dysponowała nie tylko zmodernizowanymi siłami zbrojnymi, ale wypracowała określoną strategię oddziaływania na rozwój wewnętrzny poszczególnych państw europejskich. W ocenie specjalistów niemieckich agresja ekipy Putina w 2014 r. wobec Ukrainy miała z pewnością motywy wewnętrzne, ponieważ chodziło o uzyskanie szerszej akceptacji i poparcia ze strony społeczeństwa rosyjskiego. Jednak zmierzała ona również do zwiększenia możliwości oddziaływania Rosji na rozwój sytuacji wewnętrznej w ważniejszych krajach europejskich poprzez wspieranie tam tendencji populistycznych oraz wyraźnie prorosyjskich. Cel ten miał zostać osiągnięty poprzez dezinformację wewnętrzną, która miała przyczynić się do destabilizacji wybranych krajów [5]. W odniesieniu do Niemiec można przyjąć jako hipotetyczne próby destabilizacji wewnątrzpolitycznej przede wszystkim następujące działania:

1) podejmowanie ataków hakerskich z obszaru Rosji na Bundestag, jego frakcje parlamentarne oraz inne instytucje państwowe na szczeblu centralnym, zwłaszcza w Berlinie w latach 2015–2016 [46]. W Niemczech w odróżnieniu od USA nie wszczęto jednak żadnych oficjalnych dochodzeń w tym zakresie, ponieważ bardzo trudno udowodnić, iż hakerzy mają bezpośrednie powiązania z Kremlen.

2) różne próby dezinformacji w Niemczech, za którymi stały uruchamiane po 2013 r. media rosyjskie „Sputnik”, RT-Deutsch-Online” oraz inne portale internetowe. Nasiliły one swoją działalność szczególnie przed wyborami do Bundestagu. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz Federalny Urząd Ochrony Konstytucji analizowały na wyraźne zlecenie Urzędu Kanclerskiego na bieżąco wszelkie działania dezinformacyjne rosyjskich służb specjalnych oraz mediów w odniesieniu do Niemiec [42, s. 4–10].

3) bardziej pogłębioną analizę na temat metod oddziaływania Kremla na wybory w Niemczech przygotowała Fundacja M.Chodorkowskiego w Londynie – „Otwarta Rosja”, która utrzymywała bliskie kontakty z opozycją rosyjską oraz popierała działalność czołowego oponenta W. Putina – A. Nawalnego. Chodorowski, zawdzięczając swoje uwolnienie z więzienia w Rosji w grudniu 2013 r. mediacji byłego szefa MSZ H.D.Genschera, przy poparciu rządu federalnego CDU/CSU/FDP zakładał w swoim raporcie, iż Kreml będzie próbował wpłynąć na wynik wyborów do Bundestagu 24 września 2017 r. wszelkimi możliwymi środkami – od oddziaływania rosyjskich sił specjalnych oraz mediów w Niemczech do wykorzystania kontaktów oficjalnych swoich placówek dyplomatyczno-konsularnych z politykami niemieckimi w ramach rozbudowanej współpracy niemieckorosyjskiej. Niemcy pozostaną bowiem nadal pierwszoplanowym partnerem Rosji w UE [43].

4) w rosyjsko-niemieckich ocenach publicystycznych z punktu widzenia interesów Rosji najbardziej pożądaną koalicją rządzącą po wrześniowych wyborach do Bundestagu w 2017 r. byłaby każda konstelacja polityczna w Niemczech, ale bez udziału najbardziej negatywnie nastawionych do Rosji Zielonych. Na początku 2017 r. liczono się przejściowo, iż nowym kanclerzem może zostać polityk SPD [44]. Jednak po spadku notowań M. Schulza w sondażach od wiosny 2017 r. perspektywa taka stała się nierealistyczna.

–Kreml wybrał również Berlin na miejsce utworzenia najważniejszego think tanku rosyjskiego w Europie Zachodniej. Z inicjatywy Putina działania takie podjął były minister transportu Rosji Władimir Jakunin. Utworzył on w 2016 r. w Berlinie fundację z stałym, otwartym klubem dyskusyjnym – „Dialog Cywilizacji”. W regularnych spotkaniach uczestniczą tam jako referenci i słuchacze – naukowcy, politycy różnych orientacji, emerytowani generałowie, publicyści, dziennikarze oraz przedstawiciele innych grup opiniotwórczych. Zapraszani są także referenci z Rosji. Wielu uczestników niemieckich rekrutuje się ze środowisk uczestniczących w ostrych kontrowersjach w latach 2014/2015 wokół roli Rosji w kryzysie ukraińskim. Media niemieckie informują na bieżąco o działalności fundacji i klubu dyskusyjnego [45].

–Warto w tym miejscu pokreślić, iż w momencie powstania Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD pod koniec 2013 r. zarówno MSZ(AA), jak też Urząd Kanclerski były zaskoczone strategią i taktyką zastosowaną przez Kreml wobec wydarzeń na Ukrainie w 2014 r., zwłaszcza zaś błyskawiczną aneksją Krymu oraz poparciem separatystów w Donbasie. Czołowi politycy niemieccy byli zupełnie zaskoczeni przebiegiem tych działań Rosji oraz jej dalszej strategii destabilizacji wobec Ukrainy. W tym kontekście już pod koniec 2014 r. skierowano publiczne zarzuty pod adresem niemieckich badań wschodnich, które tradycyjnie koncentrowały się na Rosji, ale po rozwiązaniu w 1999 r. Instytutu Badań Wschodnich i Międzynarodowych (BIOST) w Kolonii, zostały rozrzucone w licznych ośrodkach akademickich RFN. W Berlinie utrzymały się tylko małe grupy badaczy wschodnich, działających w Nauce i Polityce (SWP) i Niemieckim Towarzystwie Polityki Zagranicznej (DGAP). Badania wschodnie w odniesieniu do Rosji nie wsparły wystarczająco ekspertyzami zarówno działalności niemieckich służb wywiadowczych (BND), jak też bezpośrednio w ramach doradztwa politycznego czołowych decydentów rządu federalnego oraz Bundestagu. Stąd też po dyskusji w latach 2015–2016 zdecydowano się na bazie ogólnoniemieckich analiz wschodnich Uniwersytetu w Bremie utworzyć nową placówkę badań nad Rosją i całym obszarem poradzieckim [51]. Decyzję w tej sprawie podjął Bundestag pod koniec 2016 r., a pod koniec marca 2017 r. powołano formalnie do życia nową placówkę badawczą w Berlinie – Centrum Badań Wschodnich i Międzynarodowych (Zentrum für Osteuropa und Internationale Studien (ZOIS), które podlega

bezpośrednio resortowi spraw zagranicznych (AA). Nawiązuje ona do dorobku badań tradycyjnych niemieckich – Badań Wschodnich (Ostforschung) i zatrudnia kilkanaście młodszych naukowców o charakterze interdyscyplinarnym [52, s. 33–38]. Powstanie nowej placówki badawczej nie doprowadziło automatycznie do zaprzestania pełnienia dotychczasowych funkcji ekspertyzowodoradczych w odniesieniu do Rosji przez centralne zespoły badawcze – DGAP i SWP skupione w Berlinie. Mimo krytycznej analizy polityki zagranicznej bezpieczeństwa ekip Putina po 2000 r. niemieckie badania wschodnie nie miały decydującego wpływu na ostateczny kształt polityki rosyjskiej rządu federalnego, a przede wszystkim na ocenę niemieckiej opinii wobec roli międzynarodowej Rosji w drugiej dekadzie XXI w.

–Natomiast ważnym elementem oddziaływania Rosji na Niemcy w dobie kryzysu ukraińskiego stali się Niemcy rosyjscy (Russlanddeutsche). Określenie ich stanu liczebnego na terenie Niemiec w połowie drugiej dekady XXI w. szacuje się na ok. 3–4 mln. Większość z nich to potomkowie kolonistów rosyjskich, rozrzuconych po całym obszarze byłego ZSRR, którzy w większości wyjechali nie bez trudu do Niemiec na pobyt stały dopiero po rozpadzie ZSRR (1991). Ponad 80% tych przesiedleńców pochodzi z Rosji, Kazachstanu i Ukrainy. Natomiast często za Niemców rosyjskich uważają się także ludzie pochodzenia żydowskiego oraz innych narodów byłego ZSRR, którzy wraz z małżonkami i dziećmi posługują się jako pierwszym językiem rosyjskim oraz swoją socjalizację odbyli jeszcze w okresie radzieckim. Uwzględniając ich, szacunki Niemców rosyjskich wahają się nawet w granicach 4–6 mln. Ok. 2 mln z nich w momencie przyjazdu do Niemiec nie przekroczyło dziesiątego roku życia. W samym Berlinie zamieszkuje ok. 200 tys. Niemców rosyjskich – w szerokim znaczeniu tej kategorii. Sporo z nich nie zna wystarczająco języka niemieckiego i nie zostało zintegrowanych w społeczeństwie niemieckim. Od 2007 r. nieznaczna ich część wyjechała z powrotem do Rosji na zaproszenie rządu Federacji Rosyjskiej. Należy też podkreślić, iż blisko 150 tys. Niemców rosyjskich posiada podwójne obywatelstwo – niemieckie i rosyjskie – a część z nich często wyjeżdża do Rosji. Wielu z nich posiada kontakty z rosyjskimi służbami specjalnymi [53]. Niemcy rosyjscy w znacznej części preferują bezpośrednio oglądanie satelitarnej telewizji rosyjskiej, bądź też oglądają wspomniane wyżej rosyjskie stacje telewizyjne w Niemczech, czerpiąc z nich wiele spreparowanych informacji. Ich poglądy i orientacja są z reguły konserwatywne, przed dziesięcioma latami preferowali w wyborach partie chadeckie, a tylko w mniejszym stopniu SPD. Po masowym napływie w 2015 r. nielegalnych uchodźców do Niemiec zdecydowana większość Niemców rosyjskich przeszła na pozycje skrajnie prawicowe, kierując swoją sympatię polityczną ku AfD, PEGIDY, NPD oraz innych ugrupowań skrajnie prawicowych w RFN. W 2016 r. uczestniczyli m.in. w masowych demonstracjach antymigranckich w Berlinie oraz innych większych miastach „niemieckich przeciwko kanclerz Merkel”. Na bazie tych protestów część działaczy ze środowisk Niemców rosyjskich podjęła liczne próby tworzenia szerszych organizacji oraz stowarzyszeń polityczno-społecznych o zabarwieniu konserwatywno-nacjonalistycznym. AfD zamierza pozyskać ich jako wyborców [54]. Dyplomacja rosyjska posiada możliwość wykorzystania Niemców rosyjskich jako instrument do inscenizacji doraźnych oraz masowych akcji protestacyjnych przeciwko rządowi federalnemu w Berlinie. Przykładowo ambasada rosyjska i osobiście minister spraw zagranicznych S. Ławrow postanowili wykorzystać sprawę rzekomego gwałtu na trzynastoletniej dziewczynce niemieckiej „Lizie” rosyjskiego pochodzenia w Berlinie, puszczając w ruch maszynę propagandową w mediach w Rosji oraz na terenie RFN bez odczekania na wyniki formalnego śledztwa policji berlińskiej, która całkowicie wykluczyła gwałt. Do tego celu część liderów Niemców rosyjskich, posiadających obok obywatelstwa niemieckiego również paszporty rosyjskie, zmobilizowała nawet kilkanaście tysięcy demonstrantów, rekrutujących się z ich kręgów, przed Urzędem Kanclerskim w Berlinie oraz w innych miastach niemieckich. Sprawa ta spowodowała m.in. wymianę not dyplomatycznych między Berlinem a Moskwą [50].

W sumie można więc stwierdzić, że mimo konfliktu z Ukrainą oraz zastosowanych przez USA, UE i inne kraje zachodnie sankcji ekonomicznych, kierownictwo Rosji przywiązywało dużą wagę do utrzymywania bliskich kontaktów oraz zachowania możliwości oddziaływania na Niemcy jako czołowy kraju UE w różnych zakresach i płaszczyznach w latach 2014–2015. Kremlowi zależało też na tym, aby w społeczeństwie niemieckim zachować w miarę możliwości korzystny wizerunek Rosji, jeśli chodzi o jej rolę i pozycję międzynarodową.

Reprezentatywne sondaże (1002 ankietowanych) think tanku w Berlinie DGAP w połowie 2017 r. na temat różnych aspektów polityki Niemiec wobec Rosji oraz jej roli i pozycji międzynarodowej dały następujące wyniki:

–Wśród wewnętrznych priorytetów Niemiec w połowie 2017 r., sprawa dążenia do poprawy stosunków Niemiec z Rosją znalazła się na czwartym miejscu – 63% respondentów (po ochronie klimatu – 83%, prowadzeniu dyplomatycznych negocjacji rozjemczych – 73% oraz zwalczaniu przyczyn nielegalnych migracji z Bliskiego Wschodu i Afryki – 71%) [51, s. 5].

–Natomiast w maju 2017 r. DGAP zleciła do zbadania Instytutowi Demoskopijnemu Forsa szereg pytań na temat wpływu Rosji na politykę światową, z których wybieramy dwa:

1) „Jak duży jest wpływ Rosji na politykę światową?”; odpowiedzi: duży – 57%, bardzo duży – 23% oraz bardzo ograniczony – 18%.

2), „Jakie są źródła siły Federacji Rosyjskiej w świecie?”; odpowiedzi: wojsko oraz broń atomowa – 77%, bogactwo surowcowe – 75%, autorytarny system sprawowania władzy, „demokracja sterowana” – 50%, położenie geograficzne – 46%, zdolność wywierania wpływu na przebieg wyborów w innych krajach – 35% [52].

W sumie można stwierdzić, iż wyniki wybiórczych badań sondażowych w Niemczech wskazują na zróżnicowaną, lecz w dużej mierze korzystną ocenę roli oraz pozycji międzynarodowej Rosji w społeczeństwie niemieckim.

Konkluzja

W drugiej dekadzie XXI w. sprawa współpracy Niemiec z Rosją uległa znacznej ewolucji. Ze względu na wzrost tendencji autorytarnych w Rosji, przejście Kremla do aneksji Krymu, wspierania separatystów w Donbasie oraz zainicjowania polityki napięć w relacjach z krajami NATO, UE i USA, Niemcy odeszły – mimo kontrowersji wewnętrznych – od polityki partnerstwa strategicznego do sankcji przeciwko Rosji. Równocześnie wraz z Francją podjęły próbę rozwiązania konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w ramach tzw. formatu normandzkiego, doprowadzając jednak tylko do częściowego zawieszenia broni oraz do zamrożenia zbrojnego konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w Donbasie (Mińsk II). Niemcy przystąpiły również do sankcji ekonomicznych Zachodu wobec Rosji (2014–2017) oraz wsparcia dla stowarzyszenia Ukrainy z UE. Od 2015 r. w związku z masowym napływem uchodźców do Europy i postępującym kryzysem UE Niemcy wróciły do poszerzenia współpracy gospodarczo-politycznej z Rosją i z krajami poradzieckimi, w tym zwłaszcza z krajami członkowskimi Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Rosja wykorzystała osłabienie spójności UE 2015/2016, doprowadzając do bezpośredniego wsparcia w wielu krajach członkowskich tendencji populistycznych i prorosyjskich, w tym również w Niemczech.

1. Die Bundesregierung [linki: Bundeskanzleramt, Auswärtiges Amt, Bundesministerium der Finanzen Pressekonferenzen, Reden, Interviews, Bulletin des Presseamtes der Bundesregierung i inne], <https://www.bundesregierung.de/Webs/Breg/DE/Bundesregierung/bundesregierung.html;jsessionid=B4646AC23FE20BA608FA21571C6C9070.s5t2> (dostęp: 21 XII 2017).
2. Petersburger Dialog [2001–2017], <http://www.petersburger-dialog.de/ein-forum-fuer-den-dialog-der-zivilgesellschaften> (dostęp: 22 XII 2017).
3. Deutsch-Russisches Forum 2013–2017, <http://www.deutsch-russisches-forum.de/> (dostęp: 22 XII 2017).
4. Universitaet-Bremen: Russland Analysen 2001–2017, <http://www.laender-analysen.de/russland/> (dostęp: 22 XII 2017).
5. *Deutschland und Russland. Die Geschichte einer schicksalhaften Beziehung*, Kindle Verlag, Berlin 2017.
6. Kalinin J., *Gesinnung oder Verantwortung der Russlandpolitik*, Springer-Verlag, Wiesbaden 2017.
7. Cziomer E., Rola Niemiec w geopolitycznej grze o Ukrainę [w:] *Geopolityczny wymiar kryzysu ukraińskiego i jego implikacje dla bezpieczeństwa europejskiego*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Część 2 (XII), Kraków 2015.
8. *Merkel. Eine kritische Bilanz*, Hrsg. E. Plickert, Spiegel Verlag, München 2007.
9. Schoelgen G., *Gerhard Schroeder. Die Biographie*, Deutscher Verlag, München 2015.
10. Steinmeier F.W., *Flugschreiber. Notizen aus der Aussenpolitik in Krisenzeiten*, Edition Berolina, Berlin 2016.
11. Mommsen M., *Putin Syndikat. Russland im Griff der Geheimdienstler*, CH. Beck Verlag, München 2017.
12. Ewers Ph., *Putin verstehen? Russische Außenpolitik in der Ära Putin*, Edition Berolina, Berlin 2017.
13. Arbeitslosengeld [2015-10-20] In Deutschland leben immer mehr Hartz IV –Unternehmer- Handelsblatt, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/arbeitslosengeld-in-deutschland-leben-immer-mehr-hartz-iv> (dostęp 5 IV 2016).
14. Fratscher F., *Die deutschen Illusionen. Warum wir unsere Wirtschaft ueberschaetzen und Europa brauchen*, Deutscher Verlag, München 2014.
15. Cziomer E., *Implikacje wyborów federalnych z 24 września 2017 r. oraz napływu nielegalnych uchodźców dla przemian wewnętrznych oraz roli Niemiec w Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, Oficyna Wydawnicza KAAFM, Kraków 2017/IV/2.
16. Waehlerwanderung – Welche Parteien die meisten Wehler an die AfD verloren haben, Die Welt, 24 vom September 2017, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article168989573/Welche-Parteien-die-meisten-Stimmen-an-die-AfD-verloren.html> (dostęp: 11 I 2018).
17. Cziomer E., *Wyzwania nowej roli międzynarodowej Niemiec w dobie globalizacji oraz kryzysów gospodarczych i finansowo-politycznych UE po 2007 roku*, Oficyna Wydawnicza KAAFM, Kraków 2018.
18. Reitschuster B., *Putins Demokratie. Ein Machtmensch und sein System*, Berlin 2014. Cziomer E., *Implikacje kryzysu ukraińskiego dla polityki Niemiec wobec Rosji w latach 2013–2014*, w: *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Polska–Europa–Świat. Księga Jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Ziębie z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. naukowa J. Zając, A. Wodkowska-Bagan, M. Kaczmarek, Warszawa 2015.
19. *Syrien [15 Maerz 2016] Putins perfekter Krieg*, Die Zeit, Hamburg <http://www.zeit.de/politik/ausland/2016-03/syrienwladimir-putin-hybridkrieg-russland-propaganda>, (dostęp XII 2017)
20. Winkler H.A., *Geschichte des Westens. Die Zeit der Gegenwart*, Ch. Beck Verlag, München 2015.
21. Kissinger H., *Neue Weltordnung*, Verlag C.Bertelsmann, München 2014.
22. *BRICS-Staaten, [01. Dezember 2016], Die BRICS Staaten auf ersten Blick – Politik und Zeitgeschichte*, <https://crpinfotec.de/organisationen-brics-staaten/> (dostęp: 11 I 2018).
23. Lubina M., *Niedźwiedź w cieniu smoka. Rosja–Chiny 1991–2015*, Wydawnictwo Akademickie UJ, Kraków 2014.
24. Gloger K., *Putins Welt. Das neue Russland, die Ukraine und der Westen*, Kindle Berlin 2015.
25. Kuenhardt L., *The Global Society and its enemy Liberal Order Reymont the Third World War*, Springer Verlag, Berlin 2017.
26. Cziomer E., *Niemcy wobec międzynarodowego wymiaru kryzysu na Ukrainie w latach 2013–2014*, w: *Polska i Niemcy wobec przemian na Ukrainie/Polen und Deutschland angesichts des Wandels in der Ukraine*, red. naukowa W. Furman, Rzeszów 2015.
27. Umland A., *[Der russisch-ukrainischer Konflikt 08.08.2017] Herausforderungen*, w: *Ukraine – Nachrichten* 08.08.2017, http://www.huffingtonpost.de/andreas-umland/der-russisch-ukrainische-konflikt-herausforderungen-undlosungen_b_17548864.html (dostęp: 13 XII 2017).
28. Lindner Ch., *Annektierte Krim als „dauerhaftes Provisorium ansehen“*, „WirtschaftsWoche“ vom 08. August 2017, [https://www.google.pl/search?q=Lindner+Ch.+\[08.+08.2017+Annektierte+Krim+als+dauerhaf](https://www.google.pl/search?q=Lindner+Ch.+[08.+08.2017+Annektierte+Krim+als+dauerhaf) (dostęp: 13 XII 2017).
29. *Aktueller Stand der Sanktionen gegen Russland und die Ukraine*, 08.08.2017, https://www.wko.at/service/aussenwirtschaft/Aktueller_Stand_der_Sanktionen_gegen_Russland_und_die_Ukrai.html (dostęp: 30 XII 2017).

30. Nordstream Pipeline [17 Juni 2017] Worum es im Gasstreit wirklich geht, Spiegel – Online vom 17 Juni 2017, <http://www.spiegel.de/forum/wirtschaft/nordstream-pipeline-worum-es-im-gas-streit-wirklich-geht-thread-616218.html> (dostęp: 12I2018)
31. Kritik an Russland-Sanktionen [17 Juni 2017] Merkel stellt sich an Gabriels Seite, FAZ-Net vom 17 Juni 2017, <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/kritik-an-russland-sanktionen-merkel-stellt-sich-an-gabriels-seite-15063660.html> (dostęp: 12I2018)
32. Internationale Sanktionen, [4 Mai 2017] Deutscher Handel mit Russland boomt, Zeit-Online 4. Mai 2017, Hamburg, <http://www.zeit.de/wirtschaft/2017-05/internationale-sanktionen-handel-deutschland-russland-2017>, (dostęp: 14 I 2018).
33. Umfrage in Deutschland, 29. Juli 2017 Deutliche Mehrheit lehnt neue US Sanktionen gegen Russland ab, Spiegel-Online vom 29 Juli 2017, <https://www.google.pl/search?q=Umfrage+in+Deutschland,+29+.Juli+2017+Deutliche+Mehrheit+lehnt+n+ue+US> (dostęp: 21 XII 2017).
34. Treffen in St. Petersburg, [24.08.2017] Was besprachen Putin, Schroeder und Gabriel, FAZ Net 24 August 2017, [https://www.google.pl/search?q=Treffen+in+St.+Petersburg+,+%5B24.08.2017%5D+Was+besprechen+Putin,+Schroeder+un+d+Gabriel+,+\(w:\)+FAZ+Net+24+Aufust+2017-&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwi9jt6T0PzVAhXMCpoKHfcMB3IQBQgjKAA&biw=1280&bih=892](https://www.google.pl/search?q=Treffen+in+St.+Petersburg+,+%5B24.08.2017%5D+Was+besprechen+Putin,+Schroeder+un+d+Gabriel+,+(w:)+FAZ+Net+24+Aufust+2017-&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwi9jt6T0PzVAhXMCpoKHfcMB3IQBQgjKAA&biw=1280&bih=892) (dostęp: 12 I 2018).
35. Russische Föderation [Stand Februar 2017] Ausschuss der deutschen Wirtschaft, Koeln, <http://www.ost-ausschuss.de/russische-f-deration> (dostęp: 13VI2017)
36. Merkel bei Putin. [03.05.2017] Frostige Stimmung unter der russischen Palmen, Spiegel-Online vom 3 mai 2017, <http://www.spiegel.de/politik/ausland/angela-merkel-trifft-wladimir-putin-in-sotschi-eiszeit-unter-russischen-palmen> (dostęp: 14 XII 2017).
37. Zob. Eurasische Wirtschaftsunion [Maerz 2017] Germany Trade & INVEST, s. 4, https://www.gtai.de/GTAI/Content/DE/Trade/Fachdaten/MKT/2017/02/mkt201702148008_20914_wirtschaftsdaten-kompakt---eurasische-wirtschaftsunion.pdf?v=6 (dostęp: 17 I 2018).
38. Eurasien verengt sich [19.04.2017] Eine neue Seidenstrasse führt China, Russland und Deutschland zusammen, Friedrich Ebert Stiftung, Expertentisch 19.04.2017, Krasnojarsk, <http://www.fes-russia.org/de/veranstaltungen/eurasienvereengt-sich-eine-neue-seidenstrasse-fuehrt-china-russland-und-deutschland-zusammen/> (dostęp: 17I2018)
39. Rosin I., [Deutschland und Russland, 30.Juni 2017] Drei Jahre – Russland-Sanktionen: Ost Ausschuss zieht Bilanz, Koeln, [https://www.google.pl/search?q=Rosin+IN.,\[+Deutschland+und+Russland,+30.Juni+2017\]+Drei+Jahre+–+Russland-](https://www.google.pl/search?q=Rosin+IN.,[+Deutschland+und+Russland,+30.Juni+2017]+Drei+Jahre+–+Russland-), (dostęp 20 I 2018)
40. Verfassungsbericht, [4.07.2017] Deutsche Politik zunehmend im Visier von Hacker, FAZ-Net vom 4. Juli 2017, <http://www.faz.net/aktuell/verfassungsschutzbericht-deutsche-politik-zunehmend-im-visier-von-hackern-15090152.html> (dostęp: XI2017).
41. Porzgem G., s. 4–10 Informationskrieg in Deutschland, Zur Gefahr russischer, Berlin Dezinformation im Bundestagswahljahr, w: *Russland und Deutschland*, APZ Nr 21–22.
42. Bundestagswahl [29.08.2017] Warten auf Putins Attacke, 29.08.2017, Welt HD <https://www.google.pl/search?q=%5B++29.08.2017%5DWarten+auf+Putins+Attache%2C+29.08.2017+w%3A+Welt+HD&oq=%5B++29.08.2017%5DWarten+au+f+Putins+Attache%2C+> (dostęp: 23 XII 2017).
43. Welche Regierung Russnad gefallen koennte [2.02.2017], Frankfurter Rundschau 2. Februar 2017, <http://www.fr.de/politik/bundestagswahl-welche-regierung-russland-gefallen-koennte-a-1249003> (dostęp: 27 XII 2017).
44. Denkfabrik in Berlin [03.07.2017] Die gefaerliche neue Liebe der Deutschen zu Russland, Welt N24 vom 3 Juli 2016, Berlin, <http://www.stopfake.org/de/karl-schlogel-die-gefaehrliche-neue-liebe-der-deutschen-zu-russland/> (dostęp:10 XII 2017).
45. Universitaet Bremem [2017] Russland, Ukraine, Belarus, Caucasus Zentralasien und Polen–Analysen) *Russland, Ukraine, Belarus, Caucasus Zentralasien und Polen–Analysen*, <http://www.laender-analysen.de/> (dostęp: 30 X 2017).
46. Saper A., 2017/21–22, *Mehr Expertise wagen. Russland und Osteuropakompetenz in Deutschland*, Aus Politik und Zeitgeschichte Nr 21–22, Mai 2017, Berlin.
47. *Wie viele Russischsprachige leben in Deutschland*, [31.04.2017] *Mediendienst Integration*, <https://mediendienstintegration.de/artikel/datenlage-wie-viele-russischsprachige-menschen-leben-in-deutschland.html> (dostęp: 13 XII 2017).
48. Heinrich K., [04.04.2016] *Wer von Russlanddeutschen politisch profitieren will*, *Deutschlandfunk*, <https://www.google.pl/search?q=Heinrich+K.,+%5B04.04.2016%5D+Wer+von+Russlanddeutschen+politisch+profitieren+will> (dostęp:13 XII 2017).
49. *Angeblich vergewaltigte 13-jaehrige. Russland nutzt „Fall Lisa“ für Retorkutsche am Westen (2016)*, 30.01.2016, <http://www.tagesspiegel.de/politik/angeblich-vergewaltigte-13-jaehrige-russland-nutzt-fall-lisa-fuer-retourkutsche-amwesten/12900562.html>, (dostęp: 16 I 2018).
50. *Deutschlands aussenpolitischen Prioritaeten* [Juli/August, 2017, s. 5], *Internationale Politik – Die Zeitschrift*, DGAP Nr Juli/August, Berlin, <https://zeitschrift-ip.dgap.org/de/ip-die-zeitschrift/archiv/jahrgang-2017/juli-august/deutschlandsausenpolitische-prioritaeten> (dostęp: 13 I 2018).
51. *Wie groß ist Russlands Einfluss in der Weltpolitik*, *Internationale Politik. Zeitschrift* Nr 3 Mai/Juni 2017], <https://zeitschriftip.dgap.org/de/ip-die-zeitschrift/archiv/jahrgang-2017/mai-juni/wie-gross-ist-der-einfluss-russlands-der> (dostęp: 13 I 2018).
52. Cziomer E., *Wybrane implikacje wzrostu międzynarodowej roli dla współpracy Niemiec z Rosją i Polską w dobie globalizacji i kryzysów Unii Europejskiej w XXI w*, *Rocznik Integracji Europejskiej* Nr. 10 Red. B.Koszel, UAM Poznań. 2016.
53. Kuenhardt L., *The Global Sowiety and its enemie Liberal Order Reymont the Third World War*, Springer Verlag, Berlin 2017.
54. Lindner Ch., [08.08.2017] *Annektierte Krim als „dauerhaftes Provisorium ansehen“*, „WirtschaftsWoche“ vom 08. August 2017, <https://www.wiwo.de/politik/ausland/christian-lindner-annektierte-krim-als-dauerhaftes-provisoriumansehen/20151328.html>, (30 XII 2017).
55. Umland A., [Der russisch-ukrainischer Konflikt 08.08.2017], *Herausforderungen Ukraine – Nachrichten* 08.08.2017, http://www.huffingtonpost.de/andreas-umland/der-russisch-ukrainische-konflikt-herausforderungen-undlosungen_b_17548864.html, (dostęp: 30 XII 2017).
56. *Kritik an Russland-Sanktionen- [17 Juni 2017] Merkel stellt sich an Gabriels Seite*, FAZ-Net vom 17 Juni 2017, <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/kritik-an-russland-sanktionen-merkel-stellt-sich-an-gabriels-seite-15063660.html> (dostęp: 23 X 2017).
57. Berendt S., *Was will Putin? Wie durch Desinformation ein großer Konflikt in Europa provoziert werden soll?*, Rottenburg, 2016.